

Світлана ЯЛАНСЬКА

<https://doi.org/10.33989/pnpu.886.c3651>

**ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ
АРТ-ТЕРАПІЇ
У РОБОТІ З ДІТЬМИ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

В умовах воєнного часу члени кожної родини потерпають від значної кількості стресорів, що негативно впливає на їх емоційне здоров'я. Особливої уваги потребують діти, які надзвичайно тонко і глибоко сприймають події, що відбуваються під час війни. Це призводить до страхів, переживань, які можуть різко проявлятися, або залишаються прихованими від рідних. Тому робота з відновлення, підтримки емоційного здоров'я, розвитку дітей дошкільного віку є надзвичайно актуальною. Особливо ефективним інструментарієм, з потужними психологічними ресурсами, є арт-практики. На сьогодні арт-терапія в переліку методів психотерапії з доведеною ефективністю (згідно Наказу Міністерства охорони здоров'я України від 13 грудня 2023 року № 2118).

Про ефективність арт-терапії засвідчують роботи вітчизняних, зарубіжних науковців та практиків. Н. Калька та З. Ковальчук зазначають, що арт-терапія – це один з найбільш ефективних способів роботи з клієнтами будь-якого віку і з будь-якими порушеннями, при цьому для особистості – це спосіб саморозкриття, самовираження, розвитку та шлях до власної гармонізації. Сьогодні арт-терапія («*arttherapy*», в буквальному значенні цього терміну, означає лікування образотворчим мистецтвом) – це дуже пластичний, напрямок психотерапії, що активно розвивається і розширює сферу свого застосування. Методи і техніки арт-терапії активно використовуються в медицині, педагогіці, соціальній роботі. Основна мета арт-терапії – гармонізація внутрішнього стану клієнта, відновлення його здатності знаходити оптимальний стан, що сприяє активному продовженню життя, набуттю рівноваги [5, с. 7].

І. Бабій підкреслює, що арт-терапія – це лікування за допомогою залучення дитини до мистецтв. При цьому дитина навчається спілкуватися з навколишнім світом на рівні екосистеми, використовуючи образотворчі, рухові та звукові засоби. Вона дає

АРТ-ТЕРАПІЯ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРАВМУ ВІЙНИ

змогу самостійно висловлювати свої почуття, потреби та мотивацію своєї поведінки, діяльності і спілкування, необхідні для її повноцінного розвитку та пристосування до навколишнього середовища. Через малюнок або інший вид творчої діяльності дитина може «виплеснути» негативні та поділитися позитивними емоціями [4].

І. Ільченко визначає, що арт-терапія – це динамічна система взаємодії між учасником (дитиною, дорослим), продуктом його образотворчої творчої діяльності і арт-терапевтом (психологом, педагогом) в арт-терапевтичному просторі [4, с. 6].

М. Дробишева у своїх наукових дослідженнях обґрунтовує, що природні матеріали є цілющим джерелом відновлення та зцілення у процесі арт-терапевтичної діяльності. Вони допомагають відновити резильєнтність та пробудити природні зцілювальні сили нашої психіки. Особливістю використання природних матеріалів є те, що кожна людина може підібрати саме свої, особливі за характеристиками, фактурою, естетичному вигляду, сенсорному сприйняттю та тілесним відчуттям природні об'єкти зцілення, відновлення та трансформації. Спостереження з подолання травматичного досвіду війни довели позитивний, глибокий вплив арт-терапевтичних вправ з використанням природних матеріалів на стабілізацію психоемоційного стану людини та її реабілітацію. У процесі арт-терапевтичної діяльності з використанням природних матеріалів відмічалось емоційне розвантаження та тілесне розслаблення, що є показником цілющого впливу на психіку і подолання травматичних переживань, пов'язаних з війною. Психологічний вплив природних матеріалів у процесі трансформації травмивного досвіду війни бенефіціарів можна порівняти з відродженням з попелу міфологічного птаха Фенікса, який постає емоційно відновленим, іншим, з переробленим травмивним досвідом війни, з можливостями посттравмивного зростання та готовим жити, дихати та рухатися далі. Результатом такої діяльності є покращення психоемоційного стану як дорослих бенефіціарів, так і дітей різних вікових категорій. Відзначається покращення самопочуття,

АРТ-ТЕРАПІЯ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРАВМУ ВІЙНИ

відновлення відчуття безпеки та внутрішньої опори, налагодження соціальних зв'язків, покращення комунікативних навичок, повернення інтересу до життя та відчуття радості [3, с. 87-88].

Вивчення можливостей використання арт-практик здійснювалося на різних практико-орієнтованих заходах всеукраїнського та міжнародних рівнів протягом багатьох років. Зокрема, на семінарі «Арт-практики в екопсихологічному просторі особистості» (20-23 березня 2018 року, Київ) в межах проекту «Visions and Reflections: Our Shared Environment Project». Проект отримав підтримку від посольства США в Києві за програмою «Малі гранти на підтримку культурних та освітніх проєктів», присвяченої 25-тій річниці дипломатичних відносин між Україною та США. (Shari L. Wilson, директор Центру проєктів (USA) та Heather Loewenstein, майстриня-ляльковод Лялькового театру «StoneLion» (USA). Колеги із США неодноразово ділилися своїм досвідом використання арт-інструментарію на традиційній Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні координати розвитку особистості: реалії і перспективи» (починаючи з 2014 року і по теперішній час), також під час Міжнародних науково-практичних форумів «Психологія і соціальна робота у XXI столітті» (2023, 2024 рр.), які було організовано на факультеті психології і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Розширення компетентностей щодо використання арт-практик у роботі з різними віковими категоріями осіб системно здійснюється на форумах, майстер-класах організованих сертифікованими арт-терапевтами України (В. Назаревич, О. Тараріна, І. Івженко та ін.).

Метою цього розділу є теоретико-психологічний аналіз ефективності арт-терапії у роботі з дітьми дошкільного віку, розкриття змісту програми з відновлення емоційного здоров'я та розвитку дітей дошкільного віку за допомогою арт-практик.

А. Кошель, Н. Кульбако визначають, що арт-терапевтична робота у ЗДО включає в себе:

АРТ-ТЕРАПІЯ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРАВМУ ВІЙНИ

– нетрадиційні напрямки з образотворчої діяльності направлені на корекцію мотиваційної сфери дитини, та передбачає психологічний супровід сюжетних ліній, створених дитиною;

– створення колажів із малюнків, фотографій, символів, природних матеріалів навчає дитину «спілкуватись» з навколишнім середовищем;

– нетрадиційні форми роботи з папером мають на меті психокорекцію моторної, когнітивної, мотиваційної сфери дитини;

– робота з тістом (тісто-пластика) передбачає корекцію рухових, пізнавальних та творчих можливостей дитини;

– малювання губкою, пальцями та долонями, використовуючи різну основу (папір, картон, тканина), підвищує потреби в активності та реалізації моторних та емоційних можливостей дитини;

– сенсорна інтеграція передбачає знайомство дитини з формою, розміром, площиною та частинами предметів, що сприяє психокорекції пізнавальних процесів, мотивації, а також підвищенню соціальної адаптації дитини.

Крім того, в роботі, необхідно дотримуватись основних правил арт-терапії:

– дитина має право обирати вид та зміст своєї творчої діяльності;

– дитина має працювати у своєму особистому темпі;

– враховуються індивідуальні особливості дитини;

– підбираються такі види діяльності, які окрема дитина спроможна виконати і отримати результат;

– робота дитини регламентується, що дає змогу підвищити зосередження уваги [7, с. 26-27].

Н. Калька, З. Ковальчук зазначають, що, наприклад, ізотерапія активізує важливі психічні функції (мову, сприймання, рухову координацію, мислення) та забезпечує зв'язок між ними. Психокорекційні можливості ізотерапії полягають у вивченні і дослідженні особливостей подій, ситуацій, спектру емоцій та почуттів, розвитку міжособистісних стосунків, збільшенню рівня

АРТ-ТЕРАПІЯ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРАВМУ ВІЙНИ

самоприйняття [5, с. 15]. Автори підкреслюють, що основну увагу при трактуванні малюнків арт-терапевту слід звертати на наступні особливості:

- які емоції (почуття, переживання) передає малюнок;
- що знаходиться в центрі малюнку (як правило, центральні об'єкти вказують на домінуючу проблему чи переживання особи);
- чи є розтушування, об'єкти з тінню;
- о виглядає дивним на малюнку;
- як розташовані об'єкти по відношенню до країв аркуша (краї аркуша є своєрідною межею);
- чи відповідає малюнок поточній порі року;
- наявність підкреслення (обов'язково поцікавитися чому воно присутнє в малюнку);
- чи є витирання об'єктів і використання гумки для стирання (саме ці місця можуть вказувати на прихований конфлікт, «бажання щось виправити»);
- які розміри і пропорції об'єктів (розміри вказують на перебільшення або ж знецінення таких об'єктів, зміна про порцій або спотворення форм є свідченням проблемної області, якій приділяється надмірна увага в малюнку);
- чи є об'єкти, які повторюються;
- як виконана робота і яке ставлення автора до неї;
- чи є підписи у роботі та що вони можуть означати для особи [5, с. 16-17].

Я. Короход та Л. Корнута у навчально-методичному виданні з арт-терапії розглядають різні напрямки та визначають дієві проєктивні арт-інструменти у роботі з різними віковими категоріями [6].

Варто відмітити, що Н. Калька та З. Ковальчук у дослідженнях підкреслюють, що робота з метафорою та візуальними образами в МАК допомагає легко налагодити контакт з клієнтом, оминати ретравматизацію та, завдяки безпечному контексту, отримати доступ до цілісної картини світу і образу «Я» клієнта. Основні стратегії роботи з метафоричними асоціативними картами:

**АРТ-ТЕРАПІЯ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ,
ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРАВМУ ВІЙНИ**

1. Довільний вибір карти, «робота у відкрити» (коли у клієнта помітне бажання перекласти відповідальність на терапевта; цей варіант роботи менш тривожний для клієнта і сприяє створенню безпечної атмосфери та розслабленню клієнта).

2. Закритий вибір карти, «робота всліпу» (вибір з карт, що лежать на поверхні зображенням донизу; цей варіант містить більше гри, інтриги та фаталістичності).

3. Робота з однією картою (варіанти роботи: із зображенням карти в цілому («Що Ви тут бачите?»); з частиною зображення «Яка частина зображення Вам подобається найбільше?»; з підписом або текстом «Що для Вас означає цей текст?»; макропогляд (аналіз) розширення картинки, як частини великого пазлу; мікропогляд (аналіз) робота з деталями, кольором, минулим).

4. Робота з кількома картами.

5. Робота із зображеннями.

6. Робота зі словами [5, с. 57].

Доцільно використовувати арт-практики тоді, коли діти дошкільного віку пережили вплив травматичних факторів, мають поведінкові ускладнення, затримки психічного розвитку, труднощі у соціалізації, тривожаться, відчувають невпевненість у своїх силах, тощо.

У 2022-2023 рр. нами було здійснено опитування батьків дітей дошкільного віку, психологів, арт-терапевтів, вихователів дошкільних закладів Полтавщини (52 респонденти). Отримали такі відповіді: на питання «Чи завжди є ефективним використання арт-практик для відновлення, підтримки емоційного здоров'я та розвитку дошкільнят?» 89,0% відповіли «так, арт-інструментарій є ефективним у роботі з дітьми дошкільного віку для відновлення, підтримки емоційного здоров'я та розвитку, але дуже важливо враховувати індивідуальні особливості дитини»; 11,0% – «так, арт-інструментарій завжди є ефективним у роботі з дошкільнятами».

На основі теоретичного аналізу проблеми та власного досвіду, враховуючи вище згадані результати опитування, нами розроблено програму з відновлення емоційного здоров'я та

**АРТ-ТЕРАПІЯ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ,
ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ТРАВМУ ВІЙНИ**

розвитку дітей дошкільного віку. Програма передбачає комплекс кейсів, психологічних засобів, арт-вправ, які можуть використовуватися фахівцями, з урахуванням індивідуальних особливостей дошкільників. Рекомендовано для дітей дошкільного віку 5-6 років (таблиця 1).

Таблиця 1 – Програма відновлення емоційного здоров'я та розвитку дітей дошкільного віку

№ блоку	Назва кейсу	Основні психологічні засоби, арт-вправи
1	Кейс метафоричних зображень для роботи з дітьми	1. Вступне слово ведучого. 2. Вироблення та прийняття правил роботи. 3. Арт-вправа «Моя казка». 4. Арт-вправа «Моя сім'я». 5. Підведення підсумків.
2	Кейс екоматеріалів (гірських порід, мінералів) і штучних матеріалів (кольорових камінців) «Психогалька»	1. Вступне слово ведучого. 2. Вироблення та прийняття правил роботи. 3. Арт-екопрактика «Це Я!». 4. Арт-екопрактика «Я та мій друг». 5. Підведення підсумків.
3	Кейс іграшок (для реалізації ресурсу проєктивних методик)	1. Вступне слово ведучого. 2. Вироблення та прийняття правил роботи. 3. Арт-вправа «Це моя іграшка, тому що...». 4. Підведення підсумків.
4	Кейс матеріалів з фототерапії	1. Вступне слово ведучого. 2. Вироблення та прийняття правил роботи. 3. Арт-вправа «Я і мої друзі!» 4. Підведення підсумків.
5	Кейс матеріалів для творчості	1. Вступне слово ведучого. 2. Вироблення та прийняття правил роботи. 3. Арт-вправа «Мої емоції». 4. Підведення підсумків.

З *таблиці 1* зрозуміло, що програма враховує комплекс кейсів, які доцільно використовувати у роботі з дітьми дошкільного віку.

1. Кейс метафоричних зображень для роботи з дітьми («Сага», «Морена», «Хабітат», «З скриньки минулого», «Вона», «Teenagers» та ін.).

Зазвичай для ефективності роботи з дітьми дошкільного віку (з 4-5 років) рекомендовано обрати 2-3 колоди: портретну і одну, дві сюжетних (одна казкова, інша з реальними персонажами). Абстрактні до 8-9 років не доцільно використовувати.

Діяльність практичного психолога здійснюється на основі реалізації ресурсу проєктивних методик згідно завдань, які ставляться. Важливо здійснювати індивідуальний підхід до кожної дитини, щоб уникнути травмувань.

Можуть використовуватися вправи, серед яких:

Арт-вправа «Моя казка», що передбачає вибір дошкільником метафоричних асоціативних зображень, з якими асоціює актуальні події обраної ним історії.

Завдання:

- обрати три-п'ять карт з колоди і придумати казку;
- розповісти про своє місце в казці.

Арт-вправа «Моя сім'я», що передбачає вибір дошкільником метафоричних асоціативних зображень, з якими асоціює кожного члена родини.

Завдання:

- обрати з колоди зображення, які асоціюються з членами родини та з самим собою;
- розкласти зображення так, ніби члени родини знаходяться у будинку;
- розташувати «себе» серед членів родини;
- розповісти хто чим займається;
- розповісти про себе, чим займаюся «я»;

Залежно від індивідуальної ситуації психолог може додати актуальні завдання.

2. Кейс екоматеріалів (гірських порід, мінералів) і штучних матеріалів (кольорових камінців) «Психогалька» (для реалізації ресурсу проєктивних методик).

Робота практичного психолога базується на використанні комплексу «Психогалька» згідно завдань, які ставляться. Можуть використовуватися вправи, серед яких:

Арт-екопрактика «Це Я!» – вправа, що передбачає вибір серед природніх чи штучних об'єктів такого, з яким себе асоціює особистість.

Завдання:

- «знайти себе» серед природніх, чи штучних об'єктів;
- розповісти про основні риси обраного об'єкту;
- акцентувати увагу на сильних сторонах об'єкту;
- окреслити три побажання обраному об'єкту.

Арт-екопрактика «Я та мій друг» – вправа, що передбачає вибір серед природніх чи штучних об'єктів таких, з якими асоціює особистість себе та свого друга.

Завдання:

- «знайти себе та друга» серед природніх, чи штучних об'єктів;

Рис. 1.

Арт-екопрактика «Це Я!»
(обрала бджілку Ганна С.,
6 років)

Рис. 2.

Арт-екопрактика «Я та мій друг»
(обрав себе і друга на
прикладі рибок Олександр Ш.,
5 років)

- розмістити обрані об'єкти один відносно іншого, або розповісти як вони можуть розташуватися один відносно одного;
- розповісти про основні риси обраних об'єктів;
- окреслити щасливі моменти;
- окреслити три побажання обраним об'єктам вцілому, або кожному окремо.

3. Кейс іграшок (для реалізації ресурсу проєктивних методик).

Робота практичного психолога базується на основі реалізації ресурсу проєктивних методик згідно завдань, які ставляться. Іграшки можуть використовуватися у роботі з пшоном/піском. Доцільним є використання вправ з кейсу «Психогалька». Серед вправ можуть бути такі:

Арт-вправа «Це моя іграшка, тому що...», що передбачає вибір дошкільником іграшки, з якою асоціює себе.

Завдання:

- обрати іграшку, яка асоціюється з собою;

Рис. 3.

Іграшка, яку обрала
Валентина Я. (5 років)

Рис. 4.

Іграшки, які обрав
Олександр Ш. (5 років)

- пояснити з ким вона спілкується;
- розповісти, що вона любить;

- розповісти, що вона не любить;
- розповісти про що мріє;
- озвучити їй три побажання.

Залежно від індивідуальної ситуації психолог може додати актуальні завдання.

4. Кейс матеріалів з фототерапії. Укладено на основі досліджень психолога, арт-терапевта Джуді Вайзер [14].

Робота практичного психолога базується на основі використання світлин для реалізації ресурсу проєкції згідно завдань, які ставляться. Наприклад, *арт-вправа «Я і мої друзі!»*, що передбачає вибір дошкільником світлини на якій може знайти «себе» та «друзів».

Завдання:

– обрати світлину, на якій зображений ти і твої друзі у вигляді квітів, предметів, тощо;

Рис. 5.

Світлина, яку обрала Ганна С. (6 років)

Рис. 6.

Світлина, яку обрала Катерина Д. (6 років)

- розповісти про кожного друга;
- розповісти про що вони мріють;
- озвучити їм три побажання.

Залежно від індивідуальної ситуації психолог може додати актуальні завдання.

5. Кейс матеріалів для творчості.

Робота практичного психолога базується на основі реалізації ресурсу проєктивних методик згідно завдань, які ставляться. Складові кейсу: олівці, маркери, фарби, пшоно, фольга та ін.

Арт-вправа «Мої емоції», що передбачає створення дошкільником творчої роботи, яка символізує його емоційний стан (радість).

Завдання:

- обрати матеріали з яких хочеться зробити творчу роботу;
- виконати творчу роботу, назвати її;
- розповісти про свої емоції;
- озвучити три побажання самому собі.

Залежно від індивідуальної ситуації психолог може додати актуальні завдання.

Важливо, що кожна арт-практика передбачає розвиток креативності дошкільника в ігровій формі та сприяє вивільненню негативних емоцій. В. Моляко серед видів творчості особливу увагу приділяє ігровій, яка спрямована на участь суб'єкта в грі, де потрібні зміни, нововведення, відгадка, пошук результату. Це може бути й гра маленького дошкільника, який імпровізує з лялькою, і гра професійного актора [9]

Творча робота із пшона «МОЇ ЕМОЦІЇ»

Рис. 7. Ганни С. (6 років)

Рис. 8. Дарини Л. (4 роки)

Творча робота з фольги та паперу «МОЇ ЕМОЦІЇ»

Рис. 9.

Ольги Н. (5 років)

Рис. 10.

Марини Н. (5 років)

Основний вид діяльності дітей дошкільного віку – гра, в процесі якої розвиваються духовні і фізичні сили малюка; його увага, пам'ять, уява.

Гра – це своєрідний, властивий дошкільному віку спосіб засвоєння суспільного досвіду. У грі малюк починає відчувати себе членом колективу, справедливо оцінювати дії і вчинки своїх товаришів і свої теж [8, с. 295].

Рис. 11.

Ігрова творчість
дошкільнят

С. Максименко зазначає, що творча унікальність особистості пронизує весь її життєвий шлях [8, 12].

Тож ігрова творчість, активізована арт-інструментарієм, є потужним ресурсом відновлення емоційного здоров'я та розвитку дошкільнят [1, 2, 6, 11, 13].

Таким чином, використання арт-практик у роботі психолога є досить ресурсним і варіативним. Адже арт-інструментарій розкриває можливості для роботи з дітьми дошкільного віку за допомогою різних засобів (світлин, іграшок, пшона, піску, олівців, фарб, фольги, гальки та ін.). Робота в межах арт-практик сприяє розвитку креативності, комунікативних навичок дошкільнят, вивільненню негативних емоцій, формуванню естетичних, пізнавальних почуттів.

Перспективами дослідження може бути порівняння ефективності арт-практик з відновлення емоційного здоров'я та розвитку у роботі з дівчатками та хлопчиками дошкільного віку.

Список використаної літератури:

1. Атаманчук Н. М., Яланська С. П., Тур О. М. Творчий розвиток дітей дошкільного віку засобами арт-практик. *Психологічний часопис*. 2020. № 10. Вип. С. 17–28.

2. Вознесенська О., Луценко О., Перун М. Арт-терапія дітей в часи війни : метод. посіб. Київ : ФОП Назаренко Т.В., 2023. 120 с.

3. Дробишева М. Використання природніх матеріалів в арт-терапевтичних методиках у процесі відреагування та трансформування травмивного досвіду війни. *Простір арт-терапії*. Зб. наук. праць. Вип. 2 (34). 2023. С. 87–95.

4. Ільченко І. С. Арт-терапія : навч. посіб. для студентів. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 150 с.

5. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії : навч.-метод. посіб. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.

6. Короход Я., Корнута Л. Арт-терапія : навч.-метод. реком. для здобув. почат. рівня (короткого циклу) вищ. освіти ступеня молод. бакалавра ф-ту психології, політології та соціології НУ «ОЮА») [Електронне видання] ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 40 с.

7. Кошель А. П., Кульбако Н. П. Використання елементів арт-терапії в умовах освітнього процесу закладів дошкільної освіти : навч.-метод. посіб. для студентів спеціальності «Дошкільна освіта», методистів, вихователів закладів дошкільної освіти та батьків дітей дошкільного віку. Чернігів : ФОП Баликіна О. В., 2020. 90 с.

8. Максименко С. Д., Яланська С. П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку : монографія. Київ : Видавництво «Людмила», 2021. 513 с.

9. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу. *Актуальні проблеми психології: проблеми психології творчості та обдарованості* : зб. наук. праць / за ред. В. О. Моляко. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. Т. 12. Вип. 2. С. 6–12.

10. Теорія і практика арт-терапії : навчально-методичний комплекс / уклад. Бабій І. В. Умань : Алмі, 2014. С. 74.
11. Яланська С. П. Психологія творчості : навч. посіб. 2-ге вид. випр., допов. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. 180 с.
12. Maksimenko S. D. Genesis of Personality existence : Monograph. Montreal : Accent Graphics Communications, 2015. 368 p.
13. Motivation of freshmen of high educational establishments: psychological resource of art practice / N. Atamanchuk, S. Yalanska, V. Onipko, V. Ishchenko. Sustainable development under the conditions of european integration : collective monograph. Part I. Ljubljana : Ljubljana school of business, 2019. P. 89–102.
14. Weiser J. Phototherapy techniques. Exploring the secrets of personal snapshots and family albums. Vancouver: Phototherapy Center, 1999.